M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. Ser. [illegible]

Title: Rasa Tarangini

Rasa-tarangini
by
Bhānudatta
(14th Century)

V/15

In Complete

	Rasa	Tarangini	Title
		Bhanudatta	Author
			Editor
		14th Century	Year, Vols.
SK			Publisher
V/15		Presented by Prof. V. R. Trivedi	Remarks

श्री॥ घलांना अध्यारु जयशंकर ने पंड्या भी धारी अरसतरंगिणी स्मार्पण करी छे॥श्री

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥लक्ष्मीमालोक्यकुंभस्तनगिरिगमपुपद्‌सन्‌शोचयन्पंकजंतं तूर्णं तत्रशोणाक्षिपरेपन्नसमितिदशमुखंवीक्ष्य
च२ रोमांचमंचन्‌॥कृत्वाहैयंगवीनंचकितमपसरन्म्लेच्छहस्तैर्दिगंतान्निर्वेदं तेनहस्तमितिजमिवतुलयन्पातुमांपीतवासाः॥१॥ भा
नुदत्तः श्रीमत्कांतारश्रोतॄणांशैत्यकारिणी॥ क्रियतेभानुनाभूरिरसारसतरंगिणी॥२॥ वाणीकमल।लिनीभानोरेषारसतरं
गिणी॥ हंसाः सुधियस्तत्रयुक्तमत्रप्रतीयतां॥३॥ गिरांदवितरंगिण्यांवारयन्नूरवारणां॥ यत्रद्विषंतिलोकानां
मांविज्ञोविरलोरसः॥४॥ ।इतोःपूर्ववृत्तित्वनियमादेतःपूर्वमेवतस्योपन्यासःसमुचितोरससत्पादेतवोभावाइत्यस्तेनरसे १

भा०१

तथाच २

भावःसर्वेभावादयएवनिरूप्यंते॥ रसानुकूलोविकारोभावः। विकारोनयथाभावः। विकारश्चद्विविधः। आंतरःशारीरश्च। आं
तरोपिद्विविधः। स्थायिभावोव्यभिचारिभावश्चेति॥ शारीरस्तुसात्त्विकः॥ यत्तुमनोविकारोभावस्त ... देहविकारेस्वेद
रोमांचपदप्रयोगोगौणइति। तन्नतुस्वबुद्धयत्रभावपदप्रयोगेलिंगंतुमरणमृत्याम्। लक्षणानुरोधेनज
न्यावस्थितेः। इतरभावस्यात्मवत्त्वोपनायकत्वेसतिसजातीयविजातीयविभावानभिभाव्यःप्रथमः। परानभिभाव्य
मनोविकारोवासकलप्रधानोमनोविकारइतिवास्थायिभावः। नव्यभिचारिणिसात्त्विकभावेवाव्यभिचारः। तस्येतरभा

भा०२

त२ र१

वस्या तत्र भावोपनामकत्वाभावात्। वैरसमैल पर्यंतस्थायित्वादस्य स्थायित्वव्यपदेशः॥ सा चाष्टधा॥ तत्र रतः। रतिर्हास
श्च शोकश्च क्रोधो त्साहो भयं तथा॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥ तत्रेष्टवस्तुसमीहाजनिता मनो
वृत्तिरपरिपूर्णा रतिः। सा च कस्यचिद्दर्शनेन कस्यचिच्छ्रवणेन कस्यचित्स्मरणेन॥ यथा। चक्षुर्यस्य कृपीवलो निगदितः
पीयूषपाथोधरो न्यस्तं ज्ञापरिचारिका समजनि स्फीतं स्मितं दोहदं॥ संतापं तरुणार्ककर्कशरुचिं निश्वासवातात्
तिं कस्मादेष सहिष्यते सखि सखे प्रेमद्रुमः कोमलः॥१॥ कोमलपदादपूर्णता॥ कुन्दइव दंतव चनवे षवैसादृश्ये २

त्रै१ देषविलसतिः१

त१ तो मनोविकारः परिमितो हासः॥ वचनवेषचेष्टादेर्वैपरीत्येन नात्यल्पप्राप्तिः। तत्र कुलदुल्लंत्ततत्वाभावान्। यथा तान्वर
रणानो॥ आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैराबेष्टितो बालकैः श्रुत्वा तं परिचारिका चिरंचिरं सोच्छ्वासमावेदिता। सा द्रुतं सफ
तरुलं वलिवधूवृन्दे पुरो दर्पयत्यन्तः किंचिदुदंचितस्मितलवः पायात्स वो वामनः॥२॥ लवपदादपूर्णता॥ इष्टवि श्लेषज
नितो रसनालिंगितः परिमितो मनोविकारः शोकः॥ नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगारस्य करुणर
सत्वापत्तिः तस्य रत्यालिंगितत्वात्। न च रतिः प्रीतिस्तया विना शोकोऽपि नोत्पद्यत इति तत्राभावासंभवरतिवाच्यं॥ इष्टस

रस॰त॰

रती१

मीडाजनितमनोविकारैकत्वात्। शृंगाररसे नैवरत्याः कादंबर्यां मातृश्वेतायाः रघुवंशे अजस्य प्रलापे करुण एव रसः। तत्र रबाध
निश्चयादिष्टवस्तुसमीक्षायाः अत्रत्वाभावात्। यत्र मृते चंद्रापीडे विलापः तत्र शृंगार एव रसः। बाधसंदेहस्य ग्राह्यसंदेहपर्यवसित
यासमीक्षाया अप्रतिबंधकत्वात्। तथा च पूर्णे रेकस्मिन्मृते प्र[...]लापः करुण एव रसः। जीवितौ विश्लिष्टयोः प्रलापे शृं यो३
२ एवरसः गार॥ अत एव रसरत्नप्रदीपिकायां करुणरसोदाहरणं॥ अयि जीवितनाथ जीवसि व[...]सी॥ ननु विप्रलंभस्य पूर्वानु
रागमानप्रवासकरुणात्मकत्वात् जीवितोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमायातमिति चेत्॥ सत्यं सत्यं। तत्र करुणस्य ३

संयोगात्पूर्वमनुरागः पूर्वानुरागः १

त्वभिधायोच्छितया तत्पुरः इति २

क१ स्प२

संयोगत्वेन आसमानत्वात्तत्र करुणत्वमौलूप्यपदेशः। यथा विरहज्वरसंभ्रमे पतंती नयनेनाञ्जलेन सिच्यमाना। सम
स्प२ वेतरंती विनिश्वसंती कर्णात्कु[...]लिताबभूव शंशो॥४॥ कु[...]लितेत्यपहूर्लीता। अवज्ञादिजन्यतः प्रमोदप्रातिकूल्यः परि
मितो मनोविकारः क्रोधः प्रमोदप्रातिकूल्यविशेषणात् दुःखमुखपुर्वचनावमानितस्य रामस्य वीररसेनातिव्याप्तिः र३
॥ यथा परशुरामवाक्यं॥ नं घोरस्य करोमि कार्मुकलतां विमस्तहस्तां भुजः किंचित्पारलत्रासितो चनयुगं ताव
न्निमेषोद्यानं॥ या वत्साय कको टिपारित[...] रिपुच्छायापालमौलिस्खलन्मदस्त्रीमाल्यपतत्परागपरलैरा

न१

र.त.

दत्तप१   अपरित्यक्तः   कार्येषु स्थैर्यान्प्रयत्नः उत्साहः१

मोदिनी मोदिनी। किं विस्ताराद् दूष्यते॥ शौर्यदान [illegible] दयान्यतरस्ततः परिमितो मनोविकार उत्साहः॥ वीरस्तु युद्धदानदया
वीरत्रेधात्रेधा॥ युद्धवीरस्योत्साहो यथा॥ सेनां संघट्य रक्षति द्विगुणयन् चापं चमत्कारयन्नेत्रस्याग्रिमस्तो भवि
ष्यति ज[illegible] गद्धि[illegible] ड्रावणो रावण॥ इत्युत्साहविचारम्हृदर्यो देवो रघूणां पतिर्यो विन्यासविधिं विनैव विशिखवान्
पदा२ बाण सनेमसृति॥१॥ अन्नविचारें दूष्यते॥ दानवीरस्योत्साहो यथा॥ आद[illegible] शौर्य शरांकमंडलमिदं दृश्यां
य इमानसंदीपायद्युमणिं मण्डीमिव कथं नो स्निग्धे दत्तवान्॥ दिग्भापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रां ४

उत्तारणार्थमितिशेषः२

बुभो ज्ञानी मो न्वयुनंदनस्तत्परिचिंतनप्रायशो दृश्यवान्॥२॥ पल्लवितं नतु फलितमिति प्रपूर्यता। दयावीरस्योत्साहो य
था। दुस्तारसंसारपयोधिपारं प्रकारमालोचयतो जनानां॥ समुद्धितो चन्द्रसिकैरनारैः स्वपांकुरं कौस्तुभकेतवेन॥
॥३॥ अंकुरोपन्यासाद् दूष्यते॥ अपराधविस्तरं वचितस्तत्त्वादि जनितो परिपूर्णो मनोविकारो भयं यथा॥ ता
र्पपल्लवपवनोपसेवितं वीरवीरायदुनंदनं पुरः॥ नीतन्नीरस्व तत्र का[illegible]लियो मंदमंदमुपसर्त्तुमुद्यतः॥४॥
इत्योपन्यासाद्दूष्यते॥ अंरुद्यद्भर्त्सनं स्मरणजनितमनोविकृतिरपूर्णो जुगुप्सा॥ शार्दूलशावकचरत्र[illegible]टपा[illegible]ड्

मेध्या[illegible]१ स्पर्शनि१   यथा२।

दुःखसाधनेषु १

मान सारंगशृंगवृत्तिभ्रमति रामचंद्रः॥ वासेवकारनबनारतथा जुगुप्सा दुःखेषु दुःखमतिरेव न दुखितानां॥१॥न
त्यथेति पदादवगंतं॥ चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितो मनोविकारो विस्मयः॥ यथा॥ युद्धे तमर्जुनं वीर ध्यं २
स्के केदेवानविस्मिताः॥ न मे नेत्रयुगो विंदो दृष्टःकर्णे पराक्रमः॥१॥ नमे नेत्र इति पदादवगंतं॥
शृंगारादौ चमत्कारदर्शनाद्यत्र मनो विस्तृतिरंगतया भासते तत्र शृंगार एव रसः॥ यत्र प्राधान्येन तत्राद्भु
तः॥ अंगतया यथा॥ वैषम्ये श्रुतिपंकजात्प्रकटयत्यानंदनीरं दृशोः स्वर्णालंकरणं घनक्ति पुलको वैधर्म्य य

मंगश्रियं॥ तस्यान्नूपुरपद्मरागमहसः पादारविंदश्रियो जेयं सिंजितमेव वक्ति किमितः शिल्पं विधेर्वल्पितं॥१॥
प्राधान्येन यथा॥ विना सायकं कोपं समुदयति सौरभ्यसुभगः किरन्नज्योत्स्ना धारामधिधरणि तारापरिवृ
ति॰ ढः॥ धनुर्धत्ते स्मारं स्फुरयति विहारं न तमसां निरातंकः पंकेरुहयुगलमंभोऽन्नरयति॥२॥ श्री॥ ॥इति श्री
भानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां स्थायिभावनिरूपणं नाम प्रथमस्तरंगः॥ श्री॥ ॥अथ विभावा नि
रूप्यंते॥ विशेषेण भावयंत्युत्पादयंति ये रसांस्ते विभावाः॥ ते च द्विविधाः॥ आलंबनविभावा उद्दीपनवि

तत्रालंबनविभावो यथा १

तथ८

भावाश्चेति॥ यमालंब्य रस उ[illegible]ते स आलंबनविभावः॥ यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः॥ प्रथमोय
था॥ प्राणस्य प्रतिमूर्त्तिः प्रत्यात्मा पुण्यलतिकाया॥ अ[illegible]धिदैवतं नयनयोः साम्मेयाक्वापि मासैव॥१॥
शृंगाररसोद्दीपनविभावः॥ तत्र नरतः॥ ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिः॥ उपवनगमन
विहारैः शृंगाररसः समुद्भवति॥१॥ चंद्रचंदनाद्य ऊहनीयाः॥ यथा॥ संध्याशोणांबरजवनिकाकामि
नोः प्रेमनाथं नांदी नाम भ्रमरविरुतं मारिषः कोपि कालः॥ तारां पुष्पांजलिमिव किरन्स च यत्पुष्पके तो ६

च३

त्यारंभं प्रविशति सुधादीधितिः सूत्रधारः॥१॥ अथ हास्यविभावः॥ तत्र नरतः॥ विपरीतालंकारैर्विकृताचारा
भिधानवेषैश्च॥ विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसस्मृतो हास्यः॥१॥ अंगवैकृत्याद्य ऊह्याः॥ यथा॥ केयूरंघ
प ३ र्घरयन् नमन् मौलिं विवर्त्तयन् बाहुं॥ नेत्रांचलं चंचलयन् नरयति मायाशिशुश्चायं॥१॥ करुणविभा
वः॥ तत्र नरतः॥ इष्टजनस्य विना[illegible]शात् शापात् क्लेशाद्बंधनाद्व्यसनात्॥ एतैरर्थविशेषैः करुणर
रसः समुद्भवति॥१॥ बंधुवधदारिद्र्याद्य ऊह्याः॥ यथा॥ त्वां परिषतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मे

यद्रसवो न बहिः प्रयांति ॥ नेत्रे निमीलयसि पश्यसि नैव तावदास्यं मदीयमिति लक्ष्मण युक्तमेव ॥ रौद्रविभावः
तत्र भरतः ॥ आयुधखड्गाभिघा[त]वाद्यैस्तु तनेदादिदारणाच्चैव ॥ संग्रामसंभवाद्यर्थादेभ्यः संजाय
दि३ ते रौद्रः ॥ निस्त्रिंशधारानिशा[ता]वृंदे दर्शननिर्भत्सनादय उदाः ॥ यथा ॥ तन्वंतीतिमि[र]रघाति
कृतवती त्वत्पर्धिचक्रव्यापामेषा भार्गवता वकी विजयते ॥ निस्त्रिंशधारानिशा ॥ कुरुकुरुविपद्
पक्षविदलनक्रकंपांड्रकं नखलक्ष्यशत्रौ क्लिककैतवेन परित[...]स्तारावलीवर्षति ॥ वी

दि१

रविभावा ॥ तत्र भरतः ॥ उत्साहाध्यवसायादवि[षा]दित्वाद्विस्मयान्मोहात् ॥ विविधार
र्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति ॥ विनयबलादयकृत्याः ॥ यथा ॥ लंकाधिपः संयति
शंकनीयो जंभारिदंभा[...] हतबाहुवीर्यः ॥ इत्यालपंतं हनुमंतमेष रामः स्मि[तं] कृत्त तै३
यांचकार ॥ दानवीरस्य विभावो यथा ॥ वपुषा विनयं वदंति के चिद्वचसा केपि चरंति
चारुचर्या ॥ अतिथौ समुपागते सपर्यां पुलकैः पल्लवयंति केपि संतः ॥ दयावीरस्य वि

य१ वगा१

भावोयथा॥ कथमविरलजम्बालक्लिन्नाङ्गो निशायां तमसि दूरे [illegible]हे प्राणिनो वीक्षणीयाः॥ इतिकि
मुसमुदंचद्दीपलेखाभिरामकांतिमुरसि मुरारिः कौतुकेन संबचार॥ ननु स्वनिष्ठतयाऽ
द्भुतः कथमुद्दीपनविभावो भवेदितिचेत्॥ सत्यं॥ उ[illegible]पनविभावोऽप्यमोयैनैव गमकः
सच स्वनिष्ठः परनिष्ठो वेति न कश्चिद्विशेषः॥ अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एव गमकः॥ तस्यानु
मापकत्वेन पक्षवृत्तित्वनियमादिति॥ ननु दयावीरः करुण एव कल्पनांतर्भवति॥ ८

दी२

क१ भाव२ चेत्१

निरुपाधिपरदुःखप्रहरणेच्छा दयासा च करुणया विना न संभवतीति [illegible]नै करुणस्य स्थायि
विभावः शोकः दयावीरस्य स्थायिभाव उत्साह इति स्थायिभेदेन भेदात्॥ ननु दयावीरे
करुणरसप्रतीतेः आगतिरिति चेत्॥ करुणया विना दयावीरस्याननुभवादिति तत्र क
रुणाया अनुभावकत्वादिति॥ भयानकस्य विभावाः॥ तत्र भरतः॥ विस्तरवस्त्वदर्श
नसंग्रामारण्यशून्यगृहगम[illegible]त्॥ गुरुनृपयोरपराधात्तु तत्क[illegible]श्च भयानको ज्ञेयः॥

ना१

६१ ७२ ५१ ११

घाटिकाबंधुबंधनश्रवणश्मशानस्पर्शनादयऊद्दनीयाः॥यथा॥उग्रत्वांतिकठोरकैरव

लस्पापोधरैरग्रस्तवजद्धिघद्दा घृतिकांचनीकृतजगन्निःशे[illegible] भूमीधरः॥स्फुरत्कंठनि

तिर नादन्निश्रवसुधामार्गप्रविष्टद्विजश्रेणिशार्वचनृमंदर्षितबालीव्योजो क्रिमार्यो हरिः।

बलिस्सस्पृविनावाः॥तत्र भरतः॥ अनभिमतदर्शनेनेचगंधर[illegible] स्पर्शादिदोषैः॥उद्वे

जननैवकुत्सिबीभत्सरसः समुद्भवति॥ अरुधवस्त्भश्रवणस्मरणादयऊद्दा[illegible]ः ६

सर

ग्धा२ घविद्दु२

यथा॥योधानामधरैरशोककुसुमैर्नेत्रैः सितैरंबुजैर्दंतैः कुंददलैः करैः सरसिजैः संपाद्य

२ष्णां पुष्पांजलिं॥ किल्विंकर्णेयुगे विधायकरिणां रक्तावसिक्तांगकैः प्रेतानांवदुभिः पुरं पु

दो३ रभिन्नित्यं समारभ्यते॥ अद्भुतविभावाः॥ तत्र भरतः॥ यत्[illegible] तिशाया[illegible] त्कंवोक्यंशिल्पंचक

र्म[illegible] रूपंच॥ तत्संबद्धैर्रपैरसोद्भुतोनाम संभवति॥ मायेंद्रजालार्ध्यलानादयऊद्दनी

याः॥यथा॥ ऊद्दामोद्दामममाघस्त्रितिभटद्दमनो[illegible] दग्रजात्कग्रभावः सोयंदेवो

३१

मुदे वोऽस्तु नरहरिस्तारिताशेषविघ्नः॥ यस्यश्रीठप्रतापोद्भटविक[illegible]टसटाकोटि
निः[illegible]पाटितानामंत्रेणएवं नोधराणां बहिरिवनिरगुर्विद्युतां कैतवेन॥ इंद्रजालेय
ओः था॥ [illegible]क्षित्रांगणसीम्नि सांध्यक्रिरणांविस्मार्यचेलांच जंघांतैः कार्मणपांशुजितेन्नि
जगतीनेत्राणिसंमोहयन्॥ ताराशैलिकमौक्तिकानि विहगश्रेणीरवद्य[illegible]ग्न
ना[illegible]ह्लत्प्रबहिः करोतिवदनात्पंवास्तुगोमायिकः॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्रीभा १०

ओं ओं १

फ३ ना१

नुदत्तमिश्र[illegible]विरचितायां रसतरंगिण्यां विभावनिरूपण[illegible]मा द्वितीयस्तरंगः॥ ॥अथा
[illegible]नुभावानि रूप्यंते॥ येरसाननुभावयंती अनुभवगोचरतांनयंतितेनुभावाः॥ करणत्वे
नानुभावुकता॥ कैरणत्वंच[illegible]आयोगव्यवच्छेदेनसंबंधित्वं॥ ननुरसेकंपमनुभावकापे
क्षे[illegible]तिचे॥ सत्यं॥ स्थायिभावः[illegible]परिपूर्णोरसस्तस्य चांतरत्वात्॥ ज्ञापकेन विनाज्ञानंक
थमित्यनुभावकस्या[illegible]पेक्षणीयत्वात्॥ ननुकटाक्षादयः कंपमुद्दीपनविभावानत्र

...वंति॥ दृष्टे कटाक्षादौ कामिनोर्मनोविकारः परिपूर्णो भवति॥ अनुभवसिद्धत्वे
नाप्यपह्नोतुमशक्यत्वात्॥ किंच॥ प्राचीनसंमतिरपि॥ ईषद्विकसितपद्मपंक्तिनि
रनाकृतस्मितैर्वचोक्तिभिरेरेभिरेव तवाधर सुंदरि करक्रोडे जगद्वर्त्तते॥ अंतःपांसुल
हेमकेतकदलद्रोणी दुरापश्रियो हेमूर्जस्य विभावनादिद्रुपुनः क्रूरे किमाकांक्ष
सीत्या दृष्टैवसु त्वं॥ कटाक्षा...दीनां करणत्वे...नानुभावकत्वं विषयत्वेनोद्दीप ११

यहति १

नविभावत्वं॥ तथा चालंबनरसानुभवकरणत्वेन नायिकां प्रति कटाक्षादयोनुभावाः
ते च दृष्टिगोचरीभूताः कामिनां मनोविकारं कारयंतो विषयत्वेनोद्दीपनविभावा इति॥ स
चानुभावः कायिकमानससाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्द्धा॥ कायिको भुजक्षेपादयः॥ मानसः प्र
मोदादयः॥ नाट्ये च भुजलतादय आहार्याः॥ सात्विकै रोमांचादयः॥ शृंगाररसस्यानुभावाः
तत्र भरतः॥ नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च॥ विविधैरंगविका

हावा २

मौलौमालापरिभवभयादेव दूरेन्यवारि॥ दृष्टे भीष्टे समजनि पुनः सुभ्रुवो र

रैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः॥ कटाक्षभुजक्षेपादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ मुक्ताहारः स्तनकलश
योः कर्णयोः कर्णिकारं भूषणाय प्रातर्वा तोत्तरलकमल [illegible] द्योद्दहन्तः फलत्सु॥ हा
स्यस्यानुभावाः॥ तत्र भरतः॥ विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैर्विकृतवेषैश्च॥ हास्यं जन
येद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्यः॥ ओष्ठाधरविवरण दर्शननासाकपोलस्पंदै दृष्टिव्या
[illegible]कुंचनादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ पात्रीत्वक्कपालमंजुलमिदं पीयूषभानोः कलां २२

व[illegible]त्वीं त्वत्फणामणिं फणिपतेः संपाद्य तस्यां शिखां॥ सा मंदीपविधिं वितन्वति शिरो
मंदं [illegible] संस्यात तया किंचित्कुंचितदृपांगभंगकुटिला दृष्टिः समारोपिता॥ करुणानुभा
नच२ वाः॥ तत्र भरतः॥ निश्वसि[illegible]तै रुदितैर्मोह[illegible]वैः परिदेवनैश्चैवं अभिनेयः करुणर
सो देहाघातादि निश्वैवं मुखशोषप्रलापवैवर्ण्यादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ ताते नि
र्गच्छति गणपतौ नाकमध्यापि न स्पर्शवाचां देव्यास्त्यजति शीर्षपि लंककणं नैव दो

प्रभ२

श्लो॥ आघ्राय प्राद्रवति कुचयोर्नापि पाटीरपंको नेत्रे निर्यत्पयसि न पुनः कज्जलं स्त्रै

र्यमेति॥ रौद्रस्यानुभावाः॥ तत्र जतः॥ नानाप्रहरणसंकुलशिरसः कंपैः करायनिष्पेषैः॥

घोरै रूपविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः॥ भृकुटीदंतोष्ठपीडनादय ऊहनीयाः॥

यथा॥ येये गामेन बद्धभृकुटि[illegible]वंदंतनिःपीडितोष्ठं विद्विषाभ्यो भिविंध्याचलच

डुलचमत्कारभाजः करीन्द्राः॥ तेषामेषां कपोलादिव नयविधुता तु काविदु[illegible] २३

घ नर २

तौ॰२ २१

उदीयलक्ष्मा बिंबे पीयूषभानोर्मधुकरपटलीलांछनस्य छलेन॥ वीररसानुभावाः॥ तत्र

नरतः॥ शौर्यधैर्यवीर्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसं सम्यगभि २२

६२ नेयः॥ विनयत्तानाद्यूह ऊहनीयाः॥ ननु तौर्यत्रिकस्य रसस्य ज्ञापकाः शरीरधर्मा भवितुमर्हं

ति॥ [illegible] तएव [illegible] सर्वत्रोक्तास्तथा च धैर्योत्साहौ न शारीरधर्मौ विति चेत्॥ सत्यं

धैर्यपदेन चांचल्याभावउक्तः॥ उत्साहपदेन [illegible]कपुलकादयो विवक्षिताः॥ यद्वा

चौ॰१

य२ डा३ न३

अनुभावश्चन्द्रधरां॥ तत्र मानसोप्यनुभाव उक्तः॥ तस्य ज्ञानमेवानुभावकं॥ तच्च मानस
मैंद्रियकं चेति न विशेषः॥ युद्धवीरस्यानुभावो यथा॥ अयेवासवजित्समस्तसमरव्या
पारदीक्षागुरुः पार्श्वे तस्यापि पत्रपद्ममेदिनकौ धनोरावरणः॥ द्वैरूप्य तिसर्वतः
परिजने संध्यास्मरति कुर्वतः श्रीरामस्य न कं न कस्य पवनैं द्रुणः सकोपि क्रमः॥ द २४
यावीरस्यानुभावो यथा॥ ध्वांतस्तोम धरे जगज्जयकरे पाथोधरे वर्षति क्रोडव्या

कुलवत्सगोकुलदयादीनेक्षणः केशवः॥ इत्थं न्यस्तमहीधरं चकार नियाने वांगुलीप
ल्लवैर्वर्णैः स्वस्तमुराकरोति न तनोः स्वस्तं इुरत्यंशुकं॥ दानवीरस्यानुभावो यथा॥
अदास्यं न विधोऽङ्ग गच्छ न गृहान्सर्वं विहाय मज्जनं याचे किं तु च वृंत मेदाखिलं कोश
स्थाणं त्वम्पतां॥ तस श्रेद्रुमस्मिन्व सुमतीसर्वेव संगृह्यतां स्वर्णं चेकुरुदक्षिणाध
नपतेरानीयसंपाद्यते॥ भयानकानुभावाः॥ तत्र नरतः॥ करचरणनेत्रमस्तक

ते२

व१ न्यस्तव्य२

सर्वांगानांप्रकंपनैश्च॥ शुष्कोष्टतालुकंठैर्भयानको नित्यमभिनेयः॥ रोमांचवदनवैव
र्ण्य[illegible]स्वेदाद्यकरुनीया॥ यथा॥ [illegible]रैस्तत्क्षणाव[illegible]लीढवदनव्याकीर्णकेनोच्चयंकाक्र
व्याकुलघोरघर्घररवस्फारीनवक्रोचनं॥ कंपप्रस्खलदंघ्रिवामनतनुश्वासोर्मिभिन्नाधरं वि
त्रीलिभुजगस्य वक्रकुहरेल्लस्यगावं स्थिता॥ बीभत्सानुभावाः॥ तत्र नरतः॥ आन १५
ननेत्रविघूर्णन[illegible]नासामुखाच्छादनैनैः॥ अयत्नकृपाद[illegible]पतनैर्बहेनत्सः सम्य[illegible]

व१

ही१ ज२ कु१ विहृते१

ग भिनेयः॥ सर्वांगसंहारनिष्ठीवनाद्यकरुनीया॥ यथा॥ कपटहरेर्मुखकुहरैसंवीक्ष्य
दिनकरं लक्ष्मी॥ रुतदैत्यपल[illegible]कव[illegible]न्नांत्सानुखमंशुकैः पिदधे॥ अद्भुतरसानुभावाः॥
तत्र नरतः॥ स्पर्शग्रहणोल्लासैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च॥ वेपथुगद्गदवचनैः स्वरभेदै
रभिनयस्तस्य॥ निमेषहृ[illegible]णरोमांचा[illegible]द्यकरुनीया॥ यथापांडवंवी[illegible]
क्ष्यदोर्दंडखंडितारातिमंडलं॥ अद्यापिनाकिनां नेत्रे निमेषानैवजाग्रति॥ ॥

नि२ घे२

स्तंभः स्वेदोथरोमांचः स्वरभंगोथवेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः २

इतिश्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां अनुभावनिरूपणं नाम तृतीयस्तरंगः ॥

॥ ॥श्री॥ ॥अथ सात्विकाभावा निरूप्यंते॥ ॥तत्र भरतः॥ ननु स्य सात्विकत्वं क

थं व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारण्यादिति चेत्॥ अत्र केचित् सत्वं नाम परगत

दुःखभावनायामत्यंतानुकूलत्वं तेन सत्वेन धृताः सात्विका इति व्यभिचारित्वमना २६

दत्य सात्विकत्वव्यपदेश इति॥ तन्न निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृतीनामपि सात्विकत्वव्य
॥

र.त.२

[illegible]

पदेशापत्तेः॥ न च परगतदुःखभावनायामष्टावेते समुत्पद्यंते इत्यनुकूलशब्दार्थः॥ अ

त एव सात्विकत्वमप्येतेषामिति वाच्यं निर्वेदादेरपि परदुःखभावनायामप्युपपत्तेरिति।

अत्रेदं [illegible] चिंत्यं सत्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वात् प्रसत्वं जीवच्छरीरं तस्य धर्माः सात्वि

काः॥ तथा च शारीराः [illegible] स्तंभादयः सात्विका इत्य[illegible]भिधीयंते॥ छ॥ स्थायिनो व्यभि

चारिण[illegible]श्च भावा आंतरीया न शरीरधर्मा इति॥ शरीरधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः॥

दृष्टं तत्त्वनुभावेषु करादिष्वतिप्रसंगः॥ तत्त्व[illegible]त्वादिना विशेषणीयत्वे तु न प्राचीनमतोपमर्दः संभाव्यते॥ तस्मादि

दमेवावगंतव्यमिह पदद्वयदर्पणं सतोक्तं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यत इति रसप्रदीपे विस्तर इति

इतिनविरोधः२ वि२

नचनिद्रापस्मारादावतिव्याप्तिः॥शरीरधर्म[…]पदेनतेषांव्यावर्त्तनात्॥प्रलयभावेतुचेष्टा
निरोधेनभगति[…]निरोधः१॥अस्यविभावाहर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः॥यथा॥
भी२ श्रोणीपीनतरातनुःस्तनतराभू[…]धरात्वीवरावल्लोजस्यतटीकृतानिजकुलामातर्म
यागम्यतां॥इत्फल्लाव्यकदंबकुंजेनिकटेनिविश्यमंदस्मितंगोविंदस्समुदीक्ष्यपद्मजह ११
शास्तंभस्तिरोधीयते॥वपुषिसलिलोद्गमःस्वेदः॥अस्यविभावाः॥मनस्तापहर्षलज्जा

वृ२ ज३ रोम३

क्रोधभयश्रमपीडाघातमूर्छाः॥यथा॥कांतेतवकुचप्रांतेराजंतेस्वेदबिंदवः॥कृष्णता
मदनेनेवकृताःकुसुमैर्दृष्टयः॥विकारसमुद्भवरोमोद्गमःरोमांचः॥अस्यविभावाः॥शी
तालिंगनहर्षभयक्रोधाः॥यथा॥वक्त्रे[…]मुकुलकोशैर्निर्यन्मधुकरकूजितव्याजिकं
जभूमौ॥पुलकयतिकपोलपालिमालिस्मितसुभगःकथमध्यनंदसूनुः॥गद्गदत्व
प्रयोजकीभूतंस्वरस्यभाववैजात्यंस्वरभंगः॥अस्यविभावाः॥क्रोधभयहर्षमदाः॥

रो१

यथा॥व्यक्तिःस्यात्स्वरभेदस्यकोपादुक्तिंक्रियेतचेत्॥इतिमल्लकःपुँराधामौनमाधायति
ष्ठति॥भावत्वेसतिशरीरस्पंदोवेपथुः॥भावत्वेसतिविशेषणा[illegible]स्तुचकत्वंघातेनाति
व्याप्तिः॥शरीरपदंचेष्टाश्रयमात्रपरंतेनशरीरावयवकंपेना[illegible]व्याप्तिः॥अस्यविभा
वाः॥आलिंगनहर्षभीतयः॥यथा॥कपययकंप[illegible]रोजदामहेतोर्यदुपतिरेषविनोद १८
चपलानि॥भवतिकरतलेयदस्यकंपःप्रियसखिमन्येस्मृतिरेवमश्वपत्नी॥विकारप्रभव

मु२

प्रकृतवर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यं॥अस्यविभावाः॥मोहभयक्रोधशीततापश्रमाः॥यथा
कु२ कुर्कुटेकुर्वतिघ्राणामाननंश्लिष्टयोस्तयोः॥दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधौ॥वि धौर
कारजनिमहेसलिलमश्रु॥अस्यविभावाः॥हर्षामर्षधूमज्वयशोकजंभाशीतानिर्निमेष
प्रेक्षणानि॥यथा॥विसृजविसृजचित्तदुःखधारामयमुपकंठमुपागतोमुरारिः॥इ
तिकथयितुमश्रुबिंदुरक्ष्णोर्निपततिवक्तासिपक्ष्मलायताक्ष्याः॥शारीरत्वेसतिचेष्टा

निरोधः प्रलय॥ शारीरत्वे सति विशेषणं॥ निद्रादौ नातिव्याप्तिः॥ स्तंभादयः शारीरधर्मोक्ति
षांसाद्यचर्यकथनेनत्र [illegible] जयोपि शारीरधर्म एव तेनात्र चेष्टापदेन
शारीरचेष्टैवाभिमता॥ मनसस्तत्कर्म न चातिनन्नु चेष्टा॥ अत एव चेष्टाश्रयः शरीरमि
ति शास्त्रीयं लक्षणं॥ यथा॥ नूनो वा निबद्धाक्षरं॥ श्रोत्राणां नापि विलोचनं विरचितं क्रीडाप १८
लोकांतरं चेतः केवलमाननेमधुरिपोर्व्यापारितं राधया॥ जृंभा च नव मन्स्ता॥ त्विको
नो वक्तुं न मितं धुतं न च शिरो बाढं वर्त्तितं नो वपुर्वासो न श्लथमाकृतं निगदितं २

स्य३

भावइतिप्रतिभाति॥ उक्तं भाननमुच्छ्वसत्कुचयुगं स्विद्यत्कपोलस्थलं मिलादिश्रं
गारलि जकादौ सात्त्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात्॥ न च साभावानुभाव
इतिविपरीतमेव किं न स्यात्॥ सत्यं॥ अनुभावत्वे भावत्वाविरोधात् पुलकादेर
चर नांतर्भावाद्दृष्टत्वात्॥ न च यंगाद्दष्टिनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः॥ तेषां लक्षण भावर
णाभावात्॥ रसानुकूलो कोविरइति तस्य लक्षणं॥ अंगावष्टाद्यो न विकाराः।
ह२ चिर

किंतुशरीरचेष्टांप्रत्यक्षसिद्धमेतत्॥ अंगानांस्थिरत्वंमर्द्दनंवापुरुषैरिछयाविधीयतेत्य
प्नेच॥ जृंभाचविकारादेवभवति॥ तन्निवृत्तौचनिवर्त्तते॥ यथा॥ आधायमा[illegible]नं
रहसिस्थितायाः संभाव्यजृंभामचलात्मजायाः॥ च[illegible]धूनिस्मेरमुखोमहेशः करांगु
लीभिःकलयांचकार॥ ॥७॥ ॥इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यां २०
सात्विकनिरूपणनामाचतुर्थस्तरंगः॥ ॥श्री॥ ॥अथव्यभिचारिभावा

भाव १

निरूप्यंते॥ तत्रभरतः॥ निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः॥ आलस्यंचैव
दैन्यंचचिंतामोहः॥ स्मृतिर्धृतिः॥ व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा॥ गर्वोवि
षादऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच॥ सुप्तिर्विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता॥
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच॥ त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचा
रिणः॥ इतस्ततोरसेषुसंचारित्वमनेकरसनिष्टमनेकरसव्याप्यत्वंवाव्यभि

चारित्वं॥ न च रोमांचादावतिव्याप्तिः॥ तेषामपि संचारित्वात्॥ ते च भावाः शरीराव्यभि
चारिणश्च॥ एते चांतराव्यभिचारिण इत्यादि विशेषः॥ ननु निर्वेदादेः स्थायित्वं व्यभि
चारित्वं च कथमिति चेन्न॥ न रसपर्यंतं स्थायित्वमितस्ततो गामित्वं चोपाधिर्नेदमा
दायो नयसंभवात्॥ स्वावमाननं निर्वेदः॥ संसारे हेयत्वेन बुद्धिर्वा निर्वेदः॥ तत्र वि २४
भावाः॥ तत्त्वज्ञानापत्तिरीर्षादयोऽनुभावाः स्वेदप्रकाशचिंताश्रुपातादयः॥ यथा

क्षोणीपर्यटनश्रमाय विदुषां वार्द्ध्यमेनुभावाः॥ स्वेदप्रकाशचिंत्यविद्यार्जितामान
ध्वंसनदेतवे परिचितास्तेते धराधीश्वराः॥ विश्लेषाय सरोजसुंदरदृशा मास्येत्त
तादृष्टयः कुज्ञानेन मया प्रयागनगरे नाराधि नारायणः॥ ग्लानिर्निर्बलता॥ निःस
हृतावा॥ तत्र विभावाः॥ रत्यायासतृट्क्षुधादयः॥ यथा॥ व्यारुह्चुंपुनरीक्षणाय
नगिरः कंठाद्बहिर्निस्सृताः श्वासेषु विधिं विधातुमपि वाने वोन्नतापोज्ञता॥ प्रात
ए

स्तस्य भयास्पगच्छति दूरौ चंडांशुचंडातपक्लिष्टकुरंगनंगुररुचस्तस्यास्थितिः
दृष्टयः॥ उत्कटकोटिकानिष्टप्रतिसंधानमिष्टस्य निर्विचारो वा शंका॥ तत्र दु
र्नयपरक्रौर्यादयो विभावा॥ अनुभावाः कंपक्रियाप्रच्छादनादयः॥ यथा॥ एते चि
त्तविलोचनागुरुजनाज्ञिकाग्रहोषाः खजाः पौराः॥ क्रूरवचः प्रपंचपरासः २२
स्वश्रूश्च चक्षुःश्रवाः॥ किंस्यादिति मनर्थबीजमसत्तत्संचिंत्य वक्षोरुहिस्क

जं किंशुकश्याम वाम नयना निःश्वस्य विन्यस्यति॥ परोत्कर्षासहिष्णुता परानिष्ट
चिर्षावासूया॥ तत्र विभावा मन्कदौर्जन्यादयोनुभावाः कोपचेष्टा दोषोद्भावनादयः
॥ यथा॥ हराशिरसि मयाप्य लब्धवासे निवसति कायिकलाभषार ज्ञानोः॥ इति जि
खति लिखति विधुंजदस्य मूर्त्तिं प्रति नवनं प्रतिरूधरं नवानी॥ अनुभानु
त्तरदुर्पोत्कर्षो मदः॥ दुःखासंभिन्नसुखानुभाव उत्कर्षः॥ तत्र विभावः॥ पानं॥ अ

नुभावउत्तमानांनिद्रा॥मध्यमानांहसितं॥अधमानांरोदनं॥इंद्रियसंमोहरूपात्रनि
द्रा॥तस्मादिंद्रियसंमोहनयनघूर्णनसाम्येननिद्रैवनिद्रा॥नचहर्षव्यभिचारिभावेति
व्याप्तिः॥तत्रहर्षमात्रमत्वात्॥नचतत्रोत्कर्षनिष्ठोजातिविशेषः॥किंचतत्रमनोहर्षो
भावेन्द्रमनः॥प्रसादइतिस्वरूपभेदात्॥तत्रनिद्रारोदनाद्योत्रपुलकादयोनु २३
भावाइत्यनुभावाभेदाश्च॥ननुतिष्ठतिष्ठक्षणंमूढमधुयावत्पिबाम्यहमि

त्यादौवीररसेपिमदोदृष्टोस्तितत्रनिद्रारोदनंवाक्यमनुभावेनहियोधःसंयति
रोदितिनिद्रातिवेतिचेत्॥सत्यं॥रसभेदेनानुभावभेदः॥शृंगारेतेनुभावकाःवीरेचन
यनारुण्यचमत्कारादयः॥सामान्येचमदेनयनघूर्णनवचनस्खलनादयश्चेतिमपा
रसनारसत्यसौमाधुस्त्वयमस्माकमनर्घकंजनुः॥इतितत्रसमस्तमिंद्रियंप्रतिबिंब
स्यमिषेणमज्जति॥आयासप्रभावःपराभवःश्रमः॥तस्यविभावाः॥रत्यध्वगत्यादयो

नुभावाः॥ स्वेदादयः॥ यथा॥ सरामचंद्रः सहनिर्गतायाः स्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाः॥ अ
पांगपातैर्मिथिलात्मजायाः अमानशेषान्॥ शिथिलीचकार॥ उत्थानाद्यक्षमत्वमालस्यं
विभावा गर्भादयः॥ अनुभावाः क्रियाक्रांतर्यादयः॥ यथा॥ पपादूरं तं स्तनहारयष्टिं करेण रो
धुं न शशाक तावत्॥ गिरेः सुता गर्भवती विहस्य दृगंचलं कत्तरयां चकार॥ दुःख २५
स्त्वा दुःखातिरेको दैन्यं॥ अनौज्ज्वल्यमिति केचित्तन्न॥ तस्य बहिर्विषयत्वेन त

तदनुभावकत्वात्॥ विभावा विरहदारिद्र्यादय॥ उडुनीयाः॥ अनुभावाः कायक्लेशाद्यु
त्तीजादयः॥ यथा॥ तातचरणेना॥ अंसे कृतस्य मालिकास्तनतटे नेत्रांबुसांनिध्यगा
माघमरम्न उपकंजरेद्धदशनप्रांते विलग्नं मन॥ किंचान्यद्विरहानलेन सरसं संद
ह्यमानं च पुर्गजेपांतिचकेन तवेन सुतनोः फेनोद्ध्यं मुंचति॥ चिंता ध्यानं॥ ध्यै चिंता
यामित्यनुशासनात्॥ ध्यानं च न स्मरणात्मकं॥ स्मृतिभावस्याग्रेऽप्पकत्वेनक

धनात् किंतु चित्ते कायता॥ इष्टानाप्तिप्रयत्नतयो विभावाः॥ अनुभावास्तापवैवर्ण्यबाष्पश्वा
सादयः॥ यथा॥ शंभुं ध्याय सि शैलराजतनये किं नाम जानीमहे तस्यैवाहितनूनपा
दिवतनोतापः समुन्मीलति॥ अन्तर्घोरश्रुमिषेण गच्छति बहिर्गंगातरंगावलिपांडु
म्नः कपटेन चंद्रकलिका कांतिः समुन्मीलति॥ मोहो विचित्त्यं॥ मुह वैचित्ये॥ मुग्धैवे वि २५
स्मृतिधानोः भोऽन्नं मोहइति भावकल्पनो मोहशब्दः॥ वैचित्यं कार्याकार्यापरिच्छेदः

तस्य विभावा भीत्यावेगानुचिंतादयः॥ अनुभावाः स्तंनयात घूर्णनादर्शनविस्मरणादयः।
यथा॥ अंतःस्मेरसुवर्णकेतकदलद्रोणिघ्न [illegible] चितिद्रोहिलीलद्रुमीसघू
समुद्यदिंदुवदनां द्वीरां बुधेरुच्छितां॥ शंभुःस्तंनेशा ता ऊश्वः शतमखः कर्त्तव्यमूढोंऽद्
यः सोप्युज्ञातभुजंगपाशपतनो जगतास्त्रिलोकीपतिः॥ संस्कारजन्यं ज्ञानस्मृतिः॥ सं
स्कारजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञारूपस्मरणरूपं च॥ संस्कारजन्यत्वेनोन्नयसंग्रहः॥ अ

न्यथाप्रत्यभिज्ञायाः एषभावत्वापत्तेः॥संस्काराद्बोधकाः सदृशादृष्टचिंताद्याः विभा
वाः अनुभावाः भ्रूसमुन्नयनादयः॥प्रत्यभिज्ञायथा॥कालिंदीसरसः समेत्य नयसः
क्रोडे परिक्रीडते [illegible] ते चक्रद्वंद्वमिदं सुधाकरकलामाक्रम्य विस्फूर्जितां
चंद्रोपि स्मरचापचापलचमत्कारं समालंबते तस्मात्सैव कदंबकुंजकुहरे ऽराधाप
रिज्ञाम्यति॥स्मृतिर्यथा॥वदनांबुजलग्नदृग्विपाते मयि बध्नत्यवतंसमंसमूले। २६

दरकुंचितदृष्टि राधिकायाः स्मितकस्मीरितमाननं स्मरामि॥धृतिः संतोषो दुःखेप्यदुःख
बुद्धिर्वा॥विभावा ज्ञानशक्त्यादयः॥अनुभावा अव्यग्रभोगादयः॥यथा॥ नृपामस्म
रजांसि वेश्मवि प्लिनं वृद्धो वृषो वाहनं चैलं चर्म तथा।पिमन्मथरिपोर्भोगः किमु क्लेशाति।
ईशत्वं किमु दीयते किमु महादेवेति नोगीयते किं वा तस्य च देव वंदे वद इति वा संज्ञान नैस्य
ज्यते॥ संखं दृक्क्रियासंकोचो॥ अत्र व्रीडा॥ ननु शंकायां त्रासे चातिव्याप्तिः॥तत्र तत्र

क्रियोविरुद्धेनत्रक्रियासंकोचः॥ अत्र विभावागुराचारादयोनुभावाः॥ शिरोनमननयन
वदनप्रच्छादं य॥ यथा अयोध्यावर्णने॥ नितोनितोप्रतिफलगतं भालसिंदूरबिंदु
दृष्ट्वा दृष्ट्वा कमलनयनाकेलिदीपत्रमेण॥ कांते चेलं हरति हरितं लोलमालोकयंतीयत्र
प्रक्षाल्यति परितः पाणि पंकेरुहेण॥ दूतरदितरक्रियाकरणं॥ क्रियायाः शीघ्रतावाच २७
पलता॥ मात्सर्यद्वेषगर्वादयो विभावाः॥ अनुभावावैरिदर्शनवाक्पारुष्यप्रहारादयः॥ य

था॥ पुलकितकञ्चुकं नशालिराधाव्रजति मुकुंदमुखेंदुवीक्षणाय॥ विरचयति नम
ध्यमंग नीतिं गणयति नापि नितंबगौरवाणि॥ आकस्मिकेष्टानिष्टोपयातविवर्त्तः
संभ्रमो वा आवेगः॥ वैरिदर्शनश्रवणोत्पातादयो विभावाः॥ अनुभावास्त्वराशरीर
स्य च स्खलनविपर्यासादयः॥ यथा॥ एको वासासि विश्लथेसहचरी स्कंधे द्वितीयः करः
पश्चाद्गच्छति चक्षुरेकमितरद्धर्चुर्मुखे सांप्रति॥ एकं कंटकविद्धमस्ति चरणं निर्गत

मुत्कंठते चान्यद्वैरिमृगीदृशां रघुपतेरालोक्य सेनाचरान् ॥ सकलव्यवहाराक्षमज्ञा
नवत्ताजडता ॥ नच मूर्च्छापस्मारनिद्रासुप्तेष्वतिव्याप्तिः ॥ तत्र ज्ञानविरहात् ॥ नचान
लस्यग्लानित्रासेष्वतिव्याप्तिः ॥ तत्र तत्र कतिपयव्यवहारस्य सत्वात् ॥ इष्टानिष्टदर्श
नादयो विभावाः ॥ अनुभावाः अनवधानतानिर्मिषप्रेक्षणतूष्णींनिरापरिच्छेदादयः । २८
यथा ॥ दुष्पारवारिनिधिपारमुदारवीर्यमागतवतोऽनुमतोऽसिनंवितेनुः ॥ उद्दी

ष्यनीरधौ निधिनीरमयीरवी चिचित्रार्पिताइव पुनः कपयो बभूवुः ॥ आ
त्मनि सर्वाधिकत्वबुद्धिः सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वा गर्वः ॥ बलैश्वर्याभिजन
लावण्यादयो विभावाः अनुभावाः ॥ अविज्ञाभूदृष्टिनपौरुषप्रकाशादयः ।
यथा परुरुषरामवाक्यं ॥ निःपीतकलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गंगयाऽडो
डुंडंतवपुर्लजातदङ्नेयावन्नूतनः प्रक्रमः ॥ तावत्तत्र मविदृत्तौ नगर ।

नारीदृगंभोरुहद्वंद्वप्रस्खलद्बाष्पवारिपटलैः स्पृष्टाः पयोराशयः ॥ इष्टसंशयो निष्प्रजिज्ञासा वा विषादः ।इष्ट
नाशेपदेनजीवनधनयशःशरीरपुत्रकलत्रादयः ऊहनीयाः ॥ अपराध धनगमनादयो विभावा अनुभा
वाउत्तमानां सहायान्वेषणोपायचिंतादयो मध्यमानां विमनस्कताधमानां ध्यानधावनमुखशोष
निश्वासादयः । यथा । प्रस्ताव त्वयदि ब्रजामि भवनं वाञ्छी भवेत्प्रच्यवो निर्गच्छामि निकुंजमेव
यदि वा को वेद किं स्यादितः ॥ तिष्ठाम्येव यदि क्वचिद्व्रजतटे किं जातमेतावता मध्येव ... जावतः सम्र
दयोमातः किमातनुतां । रत्यादयो विभावा अनुभावा । औत्सुक्यं कालासहिष्णुता सकलेंद्रियाणां २८

मेवरैवक्रियारंभो वा । प्रियसंस्मरणस्तंभगात्रगौरवादयः । यथा । त्यागः कैरपि केलिकौतुकमनोराज्यैर्द्वितीयः
पुनः मल्लीकेसरचारुचंपकनवाम्भोजस्रजां गुंफने ॥ कांचीकुंडलहारहेमवलयप्रासैस्तृतीयस्ततो नतः
सुंदरि बीजरस्य चरमो यामः कथं यास्यति । इतरहिं इंद्रियमपहाय मनस्त्वचि यदा वर्त्तते तदा निद्रा । सुत
स्य कारणत्वात्प्राक् निद्रा भरतेनोक्ता । स्वप्नवह नाडिकायां यदा मनो वर्त्तते तदा स्वप्नादि संभवः ।त
त्र विभावाः । स्वभाव चिंतालस्य क्लमादयः । यथा । गच्छन्नकुंचेतपनदुहितुः पिच्छगुच्छावतंसः परिष
क्तस्य वदनमसत्तच्चक्षुषा कुंचितेन स्निग्धापांगः शिथिलचरणः स्तोकविस्रस्तहासः स्वप्ने दृष्टः क

जु र्ज २

मलकलिकामंडितो मेघखंडः ॥ अथ धावेशोपस्मारः । तत्र विभावाः । अपवित्रस्थलस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुः
खव्याधयः । यथा । उद्वेलज्जलजवपल्लवाधरकचः पर्यस्तशारवाम्बुजाः स्फुरत्कोरकफेनबिंदुपटलव्याकीर्ण
देहश्रियः ॥ भ्राम्यद्भृंगकलापकुंतलजुषः श्वासानिलोत्कंपिताः शैवलैः त्रस्ताकंपेनि पाति तनमपस्मारद
धुर्धुरुहः ॥ मूर्छा चात्रैवांतर्भवति । तच्चमपि विशय मनः स्फुरीत तियदा वर्त्तते तदा सुप्तं । विभावाः
निद्रा । अनुभावा नेत्रनिमीलनप्रजयश्वासोच्छ्वासादयः । यथा । श्वासोच्छ्वासप्रचलदधरो पोतमा
मीलिताक्षं क्रीडाकुंजे शयनकुहिलिं सुप्तनः श्रीमुरारेः । अंतःस्मेरं स्मितनिभृतं तेनापि वर्णावतंसं ३०

कान्चिद्दोः कनकवलयं हारमुख्ययाति कांचित् । इंद्रियाणां प्रथमं विकाशो विबोधः । निद्राछेदो विभावः । अनुभा
वाः अंगाकृष्टिजृंभाक्षिमर्दनांगुलीमोटनादयः । यथा । राधायाः सहसा दृशा कुवलयश्रेणी दूरिद्रंनमः कु
र्वत्याः कलकंकणठनिनैः सोकेति कैर्तायितः । अंगाकृष्टिविवर्त्तिमानवपुषो देवस्य कंसद्विषो ज्ञा
पोत्ततरंगरंगचतुरं नेत्रांबुजं पातु वः ॥ पराहंकारप्रशमनोत्कटसमीहामर्षः । विभावाः पराभवमान्ना
भिद्रेपादयः । अनुभावाः स्वेदशिरःकंपनयनारुण्यादयः ॥ यथा ॥ अप्याज्ञानैव मन्तुः सरसिजनयना
स्तु सेना समेतं बध्वानोतुं लमकुले हरिमुखविनिःतो जातजे भ्रामयामः ॥ शम्भुत्मा गाविलोकप्रचल

नयनयासीतयासाकमेनां लंकामुत्याप्यकिवा रघुपतिचरणं भोजयोर्येऽथामः॥ आकारव्यवहारसं
गोपनमवहित्थं॥ विभावाव्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः॥ अनुभावा अन्यथाकरणमन्यथाप्रेक्ष
णमन्यथाकथनादयः॥ यथा॥ त्यक्ता सपदि विभीषणेन गतवान् बन्धुः सपायो निधिः किंच कुप्य
तिसोपि मारणिरितः सीतापरित्यज्यतां॥ इत्याकर्ण्य सुहृद्गणस्य वचनं स्मेराननो रावणो मुक्ता
दामकरेण कंठसविधे कीरस्य विन्यस्यति॥ उग्रता निर्दयता॥ विभावा अपराधदोषकीर्तन ३१
चौर्यदोर्जन्यादयोनुभावास्तर्जनताडनादयः॥ यथा॥ कोदंडं रणभिन्नभूपतिभुजादंडैः प्र

चंडैः कृतं तज्ज्याप्रतिरक्तराजरमणीवेणीगुणैर्गुम्फिता॥ क्रूराकारकुठारतारतपनप्रभए
दुग्धद्विपकुम्भदंतदलनैः कृतोस्ति विशिखस्तत्क्षत्रमुद्विक्षते॥ यथार्थज्ञानं मतिः॥ तत्र विभा
वाः शास्त्रचिंतनादयः॥ अनुभावाः शिष्योपदेशसंदेहपकरचालनचातुर्यादयः॥ यथा॥ जा
टीनेत्रपुटीपयोधरघटीक्रीडाकुटीदोस्तटीपाटीरद्रुमवर्णनैकविभिन्नैर्दिनं नीयते॥ गो
विंदेतिजनार्दनेतिजगतीनाथेति कृष्णेतिच व्याहारैः समयः स एक मनसां पुंसां परिक्राम
ति॥ नयविनयानुगुणनयोपदेशेन [illegible] ना अत्रैवांतर्भवति॥ उपदेशोयथा॥ वसुमदेशं स्वते व

ध्येयं मनो निधेयं चरणे हरस्य ॥ निजं विधेयं स्तुतिरिर्विधेयं विधिरेव वेत्ति ॥ उग्रताजनो द्विविधः प्रणया
त्मको पालमाच्च । प्रणयात्मको यथा । पाषाणे यदि मार्दवं यदि पयोधारा तु नासौ हरेः पानीनां वदनेषु
धायदि रवेर्गते दीप्तिर्हिमानि यदि । स्त्रैणं किंच समीरणे यदि तदा स्वप्नेपि वेलासता किं नाम स्मर
मिपा जगत्त्रगवन् क्रोधो मुधा धावसि । कोपात्मकोमर्ष एवातन्त्रविणो यथा । जनयति जगदे
व देवदेवाचरणः सुधारसशीतलं सुधांशुः ॥ उरसि वहसि तथापि महत्पे यदुपतिवक्त्र सरवास्ति
किं भ्रमिः ॥ ज्वरादि विकारो व्याधिः ॥ कुपितधातुत्रय क्रमलेशादयो विभावाः अनुभावा हरो ३२

पदनवाः ॥ यथा ॥ ह्रा तु स्वीयमं मनं नदीधितिपदं तस्याः कुरंगीदृशः क्रेंकूरं कनकांगुलीयकमिवाने तुं बहिर्गि
वति ॥ अथ सकृद्ध निवेदयामि किमितो वेणी मिषात्पत्रकलीयो हृद्भूत्तो चरवारिका लिमसरो न्यामो
परिन्यामति ॥ विना विचारमाचारुन्माद इवागम्यागमनेतिव्याहृतिः । विना विचारमितितद्भाववृत्त
नाम । तत्र सुखसमुद्देशं तदंशे विचार एव क्रियान सम्यीचीनेत्यस्य देतहृ ॥ अथ प्रेक्षाकारितो न्माद इ
ति वस्यलक्षणे तत्रेदं दूषणं । तत्र विभावाः प्रियविप्रयोगविभवत्त्रंशादयः यथा । त्रैषगिरिपिचका
न्तिकांचनजतासैवास्ति नेराधिका दृष्टा चेन्नकुतोपि जल्पति तदासंसृद्धिंगावर्त्तते ॥ इच्छेदुन वि

विंमसिंचति मुकुनीरैरधीरैर्दृशो वातं वातं तनुते करेण मुजयो राधा ससंभाषते। प्राविः क्रमणं निधनं
चिंतानुभावौ स्पष्टौ॥ यथा॥ पर्यस्ताक्षि विकीर्णबाहुपततः संग्राममध्ये स्थिता नंकेशस्रस्तकोशपाणमनिजः
स्पृष्टुं समाक्रांति॥ उत्साहं नो मकरः क्रूरं किरति कावकारविंदेन शास्त्रे स्वेधाक्षि मिथः कृपामपि सुराः
प्रथमक्रमात नचते॥ मनो विद्रोणत्रासः। तथा च विचारो भोमनत्रो योजी निराकस्त्रासः इति विद्रोत्रे
नैव वयोरुप्येकत्वे नोपगमः॥ तत्र विभावाः। घोरस्वरश्रवण घोरसत्वदर्शनादयः। अनुभावास्तंत्र
स्वेदरोमांचस्तंभस्तगात्रतादयः॥ यथा। श्रुत्वा नो हरिनाम राम वदनाद्दिंजस्य शंकां वहन्नकुर्य ३२

नकानरमातरं समरंगवानम्मै नाकन्मूर्धरः॥ कुंचमत्यति मन्त्रितक्रति कृतप्रसंगचोत्पादति मत्तं या
इति सिंधुपंकभुउरे निर्मत्कुमाक्रांति॥ विचारो वितर्कः। विभावा विप्रतिपत्ति संशय साधक बाधकमा
नसमुत्थो विनाद्यः॥ अनुभावा शिरःकंपभ्रूचालनादयः॥ वितर्कश्चतुर्विधः। विचारात्मा संशयात्मा
नध्यावसायात्मा विप्रतिपत्त्यात्मा चेति। अनध्यवसायः उत्कटकोटिकः संशयः। प्रसेक मुकुन्दशरण
त्रि। कालिंदी विकुठक्ष॥ नेरकमठक्रूरधनुःशां मवंरामा बालनमः एणजकोमजवपुर्वशो जसो
तुवः॥ व्याहर प्रखर्वध्वाः स्वध्वाः द्विति मन्तां गोष्ठीगरीयः पुनस्तस्मात्केवलमेष तिष्ठति मे श्रेयस्करो

भास्करः॥ सौंदर्यस्य मनोज्ञवेगगणनालेखा किमेषा तनो लावण्यस्य विलोकितुं त्रिजगतीमेषा किमु श्री विधेः॥
आनंदद्रुमकंदली नयनयोः किं वा समुज्जंभते राधायाः किमु वा स्वभावसुभगा रोमालिरुन्मीलति॥ क
थय कथमकेयं खंजने खेलयंती विहरति यमुनायाः पार्श्वसिस्त्रण वाह्नि॥ अथ मुग्धपतिर्भोवाशा
रदः शीतभानुस्तदुपरि तिमिराणामेष कोविवर्तः॥ इयं नविलसत्सुधाकरकलाधिश्राराधिकाकरं
किरं किरणमालिनः किमु सरोरुहतत्तस्यावधुः॥ नवा कनकमंजरी वहति खंजरीटं यतस्तत स्मरमह
जस्ताकथय केयमुन्मीलति॥ अनुदशावस्था सुश्रम त्रिलाशगुणकथा प्रलापा व्याधि-चारिभागा मांते ३४

देर्णनगणितास्ततिं स्वनंत्रा एवेति चेन्न। औत्सुक्ये अभिलाषस्य वर्णना त्वकस्मात्तौ गुणकथायात्तुन्मादत्वप्र
लापस्यानभाविन। अत्र प्रतिपातिहलमधिको व्यभिचारिभाव इति। तांबूलाहरणे हस्ते नरमसाम्लेषेणि
संविघ्नतः॥ इति शृंगारे इंदुजालादयः। हास्ये च वपदेशा सापदे ज्ञादयः। इति दर्शनात् विधिन्नेदगण
नाद्यं। संयुक्तत्रियासे पादनेहस्ते। विभावाः अपवंशो नप्रतिपद्गुरुचेष्टादयः। अनुभावाः वक्रोक्तिनिभृत
स्मितनिभृतवीक्षणमक्ततिरच्छादनादयः। यथा शृंगारे। संकेतिहेतकाननेनंप्रविष्टातो रन्योन्यकौतुहला
दन्यत्वप्रतिपत्तानेमार्गं चयातोरन्योन्यमत्रस्यतोः॥ कुंचत्कायमितस्ततकिरात्मनोबंधास्मानेव
एवतोर्धामाप्रवयोर्निकुंजकुहराद् गूढा विकायान्नु॥

२५

संग्रामेयथा॥ सत्तापिन्हुत्तानकपटांबुराशीनपुरोपकंरेपुनरीक्षमाणः॥ दृष्टो कपीउत्स्यमुखेव

सस्वेदमायोजयामास सरामचंद्रः॥ सर्वाणिव्यभिचारिरूपाणि विस्तरभियानोदाहृतानि॥

आलस्यौग्र्यजुगुप्साः संभोगेवर्ज्याः॥ विप्रलंभेच आलस्यग्लानि निर्वेद श्रमशंका निद्रौत्सु

क्यापस्मारसुप्ताविबोधोन्मादजाड्यासूयाव्यभिचारिणः॥ हास्ये अवहित्थालस्यनिद्रा ॥२५

सुप्तप्रबोधाभ्यसूयाः॥ व्यभिचारिणः॥ करुणे मोहनिर्वेददैन्यजाड्यविषादश्रमापस्मारोन्माद

व्याधौ रसस्य स्मृति वेपथुस्तंभस्वरवैवर्ण्याश्रूणिव्यभिचारिणः॥ रौद्रे उत्साह स्मृति स्वेदावेगा

मर्षौग्र्यत्व चंचलौ तास्वरभेद कंपरोमांचा व्यभिचारिणः॥ वीरेषु उत्साह धृति मति गर्वावेगा

मर्षौग्र्यरोमांचा व्यभिचारिणः॥ भये स्तंभस्वेद गद्गदतारोमांच वैवर्ण्य शंकामोहावेगदै

न्यचापलत्रासापस्मार प्रलयमृत्यवो व्यभिचारिणः॥ बीभत्से अपस्मार मति व्याधि व्या

मोहावेग वैवर्ण्यानि व्यभिचारिणः॥ अद्भुते स्तंभस्वेद गद्गदताश्रु रोमांच विभ्रम स्तंभाव्य

भिचारिणः॥ अन्येच व्यभिचारिभावा रसानुकूला ऊहनीयाः॥ स्थायिनोपि व्यभिचरंति हासः

२६

शृंगारे रतिः॥ शांतकरुणहास्येषु॥ क्रोधो वीरे भये शोक शृंगारयोर्जुगुप्सा भयानके॥ उत्साहविस्म
यौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ॥ उत्साहस्तु रौद्रहास्ययोरिति॥ ॥इति श्रीभानुदत्तविरचितायां र
सतरंगिण्यां व्यभिचारिभावनिरूपणं नाम पंचमस्तरंगः॥ ॥अथ रसा निरूप्यंते॥ विभा
वानुभावसात्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः स्थायिभावः परिपूर्णो रसः॥ २६
भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामो यत्र क्रियते स वा रसः॥ प्रबोधका विभा

२

वानुभावसात्विकव्यभिचारिभावाः न च स्मृतेः प्रथमानुरागे व्याप्तिः। पूर्वानुभवाभावादिति वाच्यं॥
तत्रापि जन्मांतरीयानुभवसत्वात् इति॥ स च रसो द्विविधः॥ लौकिकोऽलौकिकश्चेति॥ लौकिक
सन्निकर्षजन्यो यः स लौकिकः॥ अलौकिकसन्निकर्षजन्य अलौकिकः॥ लौकिकसन्निक
र्षः षोढा विषयगतः। अलौकिकसन्निकर्षो ज्ञानं। तेषु चानुभूतेषु ज्ञानमेतज्जन्माननुभू
तेष्वपि तेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः। अलौकिको रसस्त्रिधा॥ स्वाप्निको मा

२१ नोरथिक-औपनयनिकश्चेति॥ औपनयनिकश्च काव्यपदपदार्थचमत्कारेनाद्येच॥ परंतुहृद्यो
रथ्यानन्दरूपता। ननुमानोरथिकोरसोनप्रसिद्धइतिचेत्सत्यं॥ अस्माकंतुमनोरथोप
रिबचितप्रासादवापीतरुक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषमायुःपरंक्षीयते॥ इत्यादौमानो
रथिकशृंगारश्रवणात्॥ शास्त्रेसुखस्यचत्रैविध्यंगणनाच्च। रसेनविनाच्चसुखानुत्प ॥२१
त्तेरिति॥ तत्रविशेषाः। तत्रभरतः। शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बिभत्साद्भुतसंज्ञौ

3

चनाद्येचाष्टौरसाःस्मृताः॥ सकलाधिदैवतंविष्णुः॥ सचशृंगारस्यदैवतं॥ तेनसकलाकांक्षा
विषयत्वेनाराध्यतयाप्रथमंशृंगारोपन्यासः॥ ननुवात्सल्यंलौल्यंभक्तिःकार्पण्यंवाकथं
नरसः। आर्द्राभिलाषशुद्धास्रस्नेहानांतत्रसत्वादितिचेत्॥ तेषांव्यभिचारित्वात्मकता
त्॥ ननुकस्यरसस्यतेव्यभिचारिणोभवेयुरितिचेत्। सत्यं। वात्सल्येकरुणोरसः। लौल्ये
हास्योभक्तौशांतःकार्पण्येहास्यः। नचैवंपरत्रक्रमतात् अत्रव्यभिचारित्वेनावश्यकता

तद्धर्म्मिकल्पनातो धर्म्मकल्पनाया लघुत्वाच्च व्यभिचारिरतिरेवास्तु किं करुणेनेति चेत् । न । रतेः
शोकदुःशोककारण एतायां रतेरूपरूपात्तु ।। किं ज्वरतेः कस्य रसस्य व्यभिचारित्वं न श्रृंगार
हास्यरौद्रवीराणां तु उवमिथुनपरस्परप्रीतिहास्यक्रोधानंदत्वात्तत्राभावात् । न वी
भत्सस्य जुगुप्साया अभावात् । नाद्भुतस्य तत्र तिरस्तोऽपि विस्मयरूपस्थायिपरत्वात् । तस्मा २९
त् शोकस्य स्थायितया स्थायिशोकभावः । करुणरसोऽतिरिक्तो रस इति । ननु रतिरेवास्तु किं